

II

СЕЋАЊЕ И ПРОСТОР

"места сећања"

Логори стоје као споменици неизрецивих злочина, и омогућују посетиоцима да замисле дубину зла¹

Клаудиа Кунц

Сећање у простору, односно места која са собом носе неко сећање имају велику важност за заједницу то сећање и одражавају. Место сећања које одражава сећање у модерном друштву, односно модерним државама обично је институционализовано, дакле под окриљем је државе, нарочито уколико је сећање које носи важно за идентитет неке групе или народа.

На Западу просторно сећање укључује и организацију облика који ће чувати сећање (архитектура, споменици).² Ова димензија сећања веома је важна јер поред тога што има велики утицај на друштво у ком се конструише, такође нам говори и о том друштву и слици коју оно има о себи и својој прошлости, а на основу тога и какву будућност жели да оствари.

Може ли апстрактна форма, на пример, икад бити меморијал?³

Роман Јакобсон

По Нори "спомен-места"⁴ садрже било који значајан ентитет, материјални или нематеријални, који под силом човечије воље или времена постаје симболички елемент сећања као наслеђа било ког друштва".⁵

¹ Claudia Koonz, "Between Memory and Oblivion: Concentration Camps in German Memory", *Commemorations*, urednik John R. Gillis, 259.

² Judith Wasserman, "Memory Embedded", *Landscape Journal*, Board of the University of Wisconsin, 2002, 190.

³ Fred R. Mayers, нав. дело, 352.

⁴ У оригиналу: "Lieux de mémoire", (engl. Sites of Memory, Realms of Memory).

⁵ Stefan Goebel, нав. дело, 853.

Слика 1. Проспект Меморијалног центра Маутхаузен

Морис Албвак, један од најцењенијих филозофа колективног сећања, истиче споменике и места сећања као најутицајније и најважније за формирање колективног сећања и идентитета у модерном свету.⁶

Праћење комеморација кроз институционализован простор (државни музеји, споменици, меморијални центри итд.) ми дозвољава да обрадим и "комуникативну" и "културну" али и политичку димензију памћења. Акцентат ћу ставити на меморијалне центре и музеје како бих што боље анализирао ове институције.

Меморијални парк може укључивати и споменике, и аморфне уметничке форме које не асоцирају директно на наратив којем је меморијал посвећен већ за функцију имају да на симболичан начин надахну посматрача да разуме тему.

Најједноставнији тип меморијала је надгробни споменик, или гробље. Нису сва гробља под заштитом државе као историјски споменик нити сви меморијални простори имају исту важност.

Држава обично поставља ратне меморијале који славе победе, или изражавају жаљење због жртава рата.

Меморијал може бити ограђен простор, парк, музеј или цела зграда, у којој често постоји музеј и научни центар посвећен истој теми.

Многи ратни меморијали имају облик споменика или статуе и служе као зборно место на дан обележавања догађаја. Као такви они се често налазе у центру града, или у парку, све у зависности од тога

⁶ Luise Heidenreich, "Collective Memory, Identity and Place making in Reunited Berlin", Enatsverwaltung fur stadtentwicklung, *umweltschutz und technologie*, 1998, 2.

колико важан догађај и сећање обележавају. Неки ратни меморијали су посвећени посебној бици док су други општијег карактера са натписима везаним за разне аспекте рата.

Постоје и модерни облици онлајн меморијала, (интернет меморијали и одавање почasti и постају све популарнији). Они омогућавају људима из више држава да буду у вези и да поделе сећања и фотографије, или оду у онлајн – виртуелни обилазак меморијалног простора.⁷

Архитектонско решење здања, парка или групе споменика, може носити неку политичку или идеолошку поруку, тако да је и архитектура готово подједнако важна колико и сама поставка, јер заокружује исти наратив.⁸

Постоји неколико институционализованих просторних форми меморијала, као најважније за ову књигу наводим:

- Масовне гробнице (обележена стратишта)
- Споменици
- Музеји
- Меморијални центри (под меморијалне центре спадају и меморијални паркови, и музеји који се налазе у оквиру меморијалног комплекса).⁹

Талиа Шеј указује на три аспекта смрти, а то су: друштвени, симболички и емотивни аспект.

Друштвени аспект се односи на друштвене идентитете препознате и признате од стране друштва. Симболички на потврђивање ширих вредности унутар групе, а емотивни аспект укључује и дубоку емотивну јачину као "извор потенцијалног конфликта у друштву, јер ко год да га контролише може да испољава снагу и морални ауторитет".¹⁰

⁷ Lutz Kaelber, "A Memorial as Virtual Traumascape: Darkest tourism in 3D and cyberspace to the Gas Chambers of Auschwitz" *e-Review of Tourism Research (eRTR)*, Vol. 5, No. 2, 2007, 28.

⁸ Naslede (Heritage), Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Broj IX, Beograd 2008, Doctoral (PhD) Theses. 69.

⁹ David Shannon, "The Marking of memory and the right to remember: design, interpretation and the movement of meaning", *School of Landscape Architecture*, Lincoln University, 2009, 242.

¹⁰ Talia Shay, "Social Thought & Commentary: Can Our Loved Ones Rest in Peace? The Memorialization of the Victims of Hostile Activities", *Anthropological Quarterly*, Vol. 78, No. 3, 2005, 711.

Аспектима смрти које ауторка наводи додао бих и "политички" као можда најважнији аспект за тему којом се у овој књизи бавим.

Политичка улога покојника, слично друштвеној, продужена је после смрти кроз меморијализацију, нарочито ако је тај појединац или више покојника важан за друштво.¹¹

У овом случају друштво чувасећање на покојника.

"Чини се да данас став према жртвама поприма националне и политичке димензије".¹²

Начин сећања и комеморације покојника који су умрли природном смрћу разликује се од комеморације жртвама. Жртве, односно покојници који су страдали у неком рату или као невине жртве са собом носе одређену "тежину", односно значај за целу заједницу а не само за своју групу.

"Комеморативна активност је по својој дефиницији друштвена и политичка али укључује координацију појединачних и групних сећања... (то је) ...у суштини продукт процеса интензивног надметања, борбе, и у неким случајевима, уништења".¹³

Могућност да се жртве искористе као политички симболи повећава се кад год националне идеологије истичу идеје о патњи и страдањима.¹⁴

Ауторка Гразина Скапска истиче важност сећања на жртву како би се друштво подсетило на зло насиља и нетолеранцију, насупрот томе, заборављање жртве има за последицу ескалацију насиља.¹⁵ На овакав начин се данас схвата и холокауст те је комеморирање овог догађаја обликовано не као патриотско или национално сећање већ универзална цивилизацијска опомена.

Просторно сећање на жртву обухвата све начине физичке и просторне комеморације у циљу сећања на жртву или жртве.

Меморијални центри посвећени жртви имају другачији начин комеморирања у односу на гробља, у том смислу што су простори и институције ове врсте обично секуларног а не сакралног типа.

¹¹ C. D. Abby Collier, "Modernity, and Postmodernity in Symbolism of Death", *The Sociological Quarterly*, Vol. 44, No 4, 2003, 728.

¹² Исто.

¹³ John R. Gillis, нав. дело, 5.

¹⁴ C. D. Abby Collier, нав. дело, 728.

¹⁵ Grazina Skapska, нав. дело, 75.

Религијски приступ смрти наглашава бесмртност душе а секуларни се усредсређује на вишеслојне друштвене идентитете покојника, и одређују начин на који ће се конструисати сећање на мртве.¹⁶

На тај начин колективно и индивидуално сећање постаје "мост између мртвих и живих".¹⁷

Примера ради, гробља у минијатури одражавају прошли живот и историјске ере кроз које је прошло друштво, тако да савремена гробља симболички одражавају садашњу социјалну структуру.¹⁸

Војна гробља, попримају другачију друштвену функцију у 19. и 20. веку¹⁹, и на неки начин постају меморијали који за функцију немају сећање на рат, победе или поразе (као што је то било случај раније), већ указују на жртве рата.²⁰ Након Првог светског рата гробља попримају меморијалну функцију на ширем плану, и на њима се заједно сахрањују посмртни остаци војника који су погинули у међусобној борби,²¹ а све да би се указало на универзалност људске жртве.

Ово неки аутори називају "демократизацијом смрти".²² Први пут се на истим гробљима сахрањују учесници рата који су се борили једни против других,²³ баш да би се указало на њихов заједнички идентитет жртве и универзално зло рата.

¹⁶ Talia Shay, нав. дело, 721.

¹⁷ Joanna Talewicz-Kwiatkowska, Marek Isztok, "Forgiving Remembrance", *Pro Memoria, Oswiecim 2007*, Published by Auschwitz Birkenau Museum, 27, 2007, 87.

¹⁸ C. D. Abby Collier, 728.

¹⁹ Комеморације у 19. веку су углавном биле организоване од елите за народ, а не од стране народа. Пали краљеви и вође револуције – били су памћени као мученици, генерали су имали своје меморијале а "обични" учесници рата или револуција били су препуштени заборава. John R. Gillis, нав. дело, 9.

²⁰ "Напор да се сачува траг сваког палог војника је достигао врхунац у периоду између два рата, спомеником подигнутим у Француској двадесетих година и описаним од стране Данијела Шермана. Број погинулих је био толико велики и толико много остатака је недостајало тако да су све веће нације које су учествовале на крају прибегле подизању такозваних споменика палом борцу, на тај начин се људи сећају свакога и никога посебно". John R. Gillis, нав. дело, 11.

²¹ Пример оваквог гробља је "Ossuaire de Douaumont" близу Вердена у Француској.

²² Peter Edwards, "'Mort pour la France': Conflict and Commemoration", University of Sussex, *Journal of Contemporary History*, 2000, 1.

²³ Прва заједничка војна гробља била су направљена за време Америчког грађанског рата. Европљани нису прихватили идеју да људи који су се борили једни против других треба да буду заједно и сахрањени. John R. Gillis, нав. дело, 10.

Велики ратни меморијали су еволуирали у "места цивилне религије", не славе нити државу нити војску већ одговорне грађане Републике.²⁴ Ово значи да данас меморијали не славе рат, победе, и смрт већ жртву, идентитет, и победу разума над ратом.

Данас већина музеја има за функцију указивање и образовање посетилаца, корисника презентованог сећања у циљу опомене и незаборава.

По дефиницији "(музеј је, прим аут.) ...стална институција у служби друштва и његовог развоја, отворена за јавност која прибавља, чува, истражује, комуницира и излаже "опипљиво" и "неопипљиво" наслеђе човечанства и његове околине у циљу образовања, учења и забаве ... музеји омогућавају људима да истражују колекције када су инспирисани у циљу учења и забаве ... то су институције које прикупљају, чувају и чине доступним предмете и узорке које држе на поверење друштва".²⁵

Музеји сакупљају и чувају предмете од научног, уметничког или историјског значаја и чине их доступним за гледање од стране јавности кроз изложбе које могу бити привремене или сталне. Већина великих музеја се налази у већим градовима а они локални у мањим градовима, неки чак и у селима (етно музеји).

У многим случајевима музеј се ограничи на регионалну културу. Иако већина музеја не дозвољава физички контакт са предметима постоје неке интерактивне изложбе на којима је то дозвољено. Савремени токови музеологије су проширили сферу и увели многе интерактивне изложбе које дају посетиоцима могућност избора и укључују их у активности које могу искуствено варирати у зависности од појединца до појединца.

Са појавом интернета долази до све већег броја виртуелних изложби, то јест веб верзија изложби које приказују облике и звук.

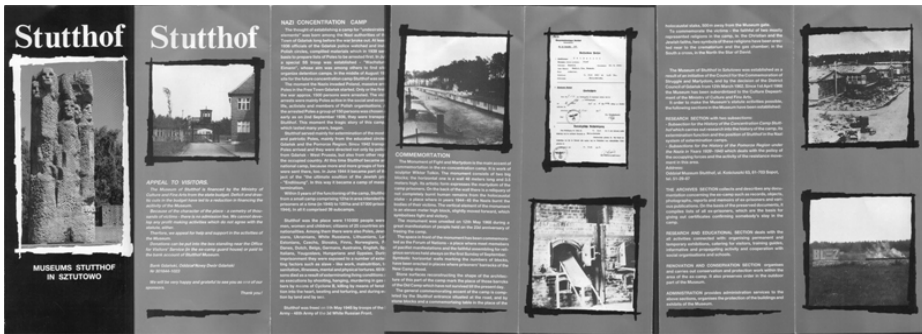
Постоје и интерактивне презентације и виртуелне турнеје, односно обиласци музеја па и меморијалних центара (нпр. Меморијални центар Аушвиц)²⁶ и овакви видови посећивања поставки данас постају све популарнији иако овај начин интеракције наилази на критику као погрешан начин да се искуси атмосфера простора.²⁷

²⁴ Stephan Goebel, нав. дело, 855.

²⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/War_memorial

²⁶ Anna Reading, "Digital Interactivity in Public Memory Institutions: The Uses of New Technologies in Holocaust Museums", *Media, Culture and Society*, South Bank University, 2003, 68-74.

²⁷ Anna Reading, нав. дело, 67-68.

Слика 2. Проспект Меморијалног центра Штутхоф

Слика 3. Проспект Меморијалног центра Нојенгаме

Меморијални центри и меморијални музеји

Изградили смо овај нови документарни центар са сталном поставком како бисмо били сигурни да се оно што се догодило у Берген-Белсену никада неће заборавити (Бернд Бусеман).²⁸

Архитектура – то је хроника света, она збори и кад заћуте легенде и пеме и када ништа више не казује о несталом народу (Београдско Старо Сајмиште).²⁹

научити, осетити, сећати се (Montreal Holocaust Memorial Centre).³⁰

²⁸ *Guide to the exhibition, The Bergen-Belsen Memorial, 2007, 5.*

²⁹ *Beogradsko Staro sajmište 3+1, Zbornik radova, Serbia nostra i Urbanistički zavod Beograda, Beograd 2008, 45.*

³⁰ *Montreal Holocaust Memorial Centre, Annual report 2008-2009, 2.*

Сећање је од велике важности за колективни и национални идентитет. Групе преузимају и прихватају сећање из историјских наратива које користе за конструкцију или реконструкцију сопственог идентитета али и односа са другим групама. У зависности од односа две или више група у прошлости зависи и однос тих група у будућности.³¹ Меморијални центри, музеји као и сама места сећања представљају неке од најважнијих институција које чувају и упућују начине сећања на историјско и културно наслеђе једне нације.

Циљ Меморијалног центра је да одражава друштвено сећање у правцу у ком то одговара владајућој групи те се може рећи да има политичку подлогу.³²

Меморијали³³ се могу посматрати као симболичке творевине финансиране од стране владајуће групе (државе) и као такви они имају првенствено когнитивну функцију будући да им је циљ да пренесу сећање и искуство које су им дале претходне генерације. Држава издваја одређене просторе и означава их као несвакидашње и значајне у циљу наглашавања поруке коју ови простори са собом носе. Избор ових простора се обично не доводи у питање, а "свако преиспитивање валидности критеријума избора одређеног простора за значајан, тумачи се као нека врста издаје".³⁴

Меморијали (меморијални центри) су данас повезани са сећањем у модерним, мултикултурним друштвима, наизглед су секуларне природе али имају и световну димензију (која је обично изражена кроз ритуале). Они морају имати неку врсту комуникације са посматрачем и симболизам који даје одређену "тежину" простору.³⁵ Наглашен је колективни идентитет покојника или жртава пре него јединственост појединца као на надгробним споменицима (на гробљима) да би се указало на групну или националну повезаност и емоцију заједничког искуства.³⁶

Осим што одражава друштвено сећање, меморијал као институционализован простор представља и начин да се репродукује порука одређеног политичког система. Неки аутори попут Мирче Елијаде

³¹ Heiko Paabo, нав. дело, 6.

³² Stefan Goebel, нав. дело, 858.

³³ Овде мислим на меморијалне центре, паркове, музеје и сл.

³⁴ Heiko Paabo, War of Memories: Explaining "Memorials War" in Estonia, *Baltic Security and Defence Review*, Volume 10, 2008, 7.

³⁵ Peter Mostow, "Like Building on Top of Auschwitz", *Journal of Law and Religion*, Vol. 10, No. 2, 1993-1994, 405.

³⁶ Talia Shay, нав. дело, 714.

сматрају да су меморијални центри "крипто религијске природе,"³⁷ односно да представљају прежитке религијског понашања у модерном, секуларном друштву.

Такви "свети" простори "дочаравају другачији свет непознато и одвојено од свакодневног искуства".³⁸ По овом аутору и меморијални центри имају овакав утицај на посетиоца. Музеј холокауста у Вашингтону према речима архитеката објекта представља "портал којим се посетилац преноси кроз наратив"³⁹ а ауторка Керол Данкан сматра да је посета и искуство музеја нека врста обреда прелаза⁴⁰ и да је посетилац у лиминалној фази, односно између једне и друге реалности.⁴¹

Овакви центри морају имати и образовну функцију, кроз неку врсту комуникације са посматрачем и симболизам који додаје одређену "тежину" меморијалном простору.⁴² Када се ови фактори споје добија се апарат за генерисање сећања и образовања. На овај начин меморијални центри постају посебна, готово света места.

За разлику од музеја, простор меморијалних центара углавном фокусира своје поставке на директно приближавање сећања и искуства посматрачу на тај начин што му је дозвољено да осети простор у ком се одиграо догађај на који се подсећа. Кључне речи би овде биле: "искуство", "идентификација" и "сећање".

*Комеморација себи поставља циљ који никад у потпуности не може да достигне, да направи јединствену, повезану верзију прошлости која индивидуално сећање ставља у други план.*⁴³

Државни музеји су финансирани од стране друштва и улаз је бесплатан, увек или на посебне датуме, рецимо једном недељно, месечно или годишње. Музеји најчешће не раде у циљу остваривања профита за разлику од приватних галерија које често продају предмете. Постоје државни музеји, музеји невладиних и непрофитних организација, музеји у приватном власништву или у власништву породица.

³⁷ Peter Mostow, нав. дело, 406.

³⁸ Исто.

³⁹ Peter Mostow, нав. дело, 407.

⁴⁰ Види: Arnold Van Gennep, *The Rites of Passage*.

⁴¹ Carol Duncan, *Civilizing rituals inside art museums*, Routledge, 1995, 11.

⁴² Peter Mostow, нав. дело, 405.

⁴³ Stefan Goebel, нав. дело, 856.

Слика 4. Август 2008, 65 година од бацања прве атомске бомбе.
Меморијални простор у Хирошими (Јапан)⁴⁴

Неки музеји су посвећени некој одређеној теми (рецимо рату, природи, науци...) а постоје и музеји који обухватају више одељака који се баве разним темама. Такви музеји садрже широк спектар предмета укључујући и документа, употребне предмете разне врсте, уметничке и археолошке. Најједноставнија врста историјског музеја је историјска кућа. Историјска кућа може бити зграда од посебног значаја за друштво, споменик неког истакнутог члана друштва или кућа у којој је живела значајна личност која је битна за друштво које их се сећа.

Историјска места могу такође постати музеји, поготово места масовних страдања попут Музеја геноцида "Туол Сленг"⁴⁵ на Роден Ајленду, или место на које је бачена прва атомска бомба, Хирошима, Јапан.

Још једна врста историјског музеја је музеј који "живи". Живи музеј је место на којем људи оживљавају период што је више могуће, зграду, одећу, језик. То је нешто слично повратку у неки период историје.⁴⁶

⁴⁴ <http://www.zimbio.com/pictures/hwtt7pe0K0x/Hiroshima+Hold+Peace+Memorial+Ceremony>

⁴⁵ <http://www.tuolslengmuseum.com/>

⁴⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/War_memorial

Музеји посвећени холокаусту имају нешто другачије циљеве и методе ширења информација у односу на друге музеје. Они сами по себи имају одређену тежину и важност за друштво, јер друштво које подиже и финансира овакву врсту музеја на тај начин показује свој став против фашизма, нацизма, расизма и сл.

Начин на који такви музеји или центри врше комуникацију са посматрачем као и политика организације оваквих простора једна је од тема којима се ова књига бави.

Важно је напоменути да свака културна институција, а посебно музеји и меморијални центри својом организацијом и поставком шаљу две врсте порука:

- Жељену поруку, дакле поруку коју дефинише начин излагања елемената поставке
- Поруку коју посматрачи конструишу сами на основу искуства у музеју.

Основни циљеви музеја посвећених холокаусту (преузето из проспекта музеја логора Берген-Белсен) су:

1. Комеморација жртава
2. Истраживање и документовање злочина
3. Образовање посетилаца.⁴⁷

Поред саме посете музеју, могући су и други начини упознавања са поставкама музеја и ширења наратива. Поред саме физичке посете простору најпопуларнији начин упознавања са поставкама је путем интернета. Постоје и образовне емисије на тему холокауста које обично приказују и делове поставки музеја везаних за ову тему.

Систем летака и проспеката музеја је распрострањен начин упознавања потенцијалних посетилаца са наративом и поставком музеја. Начин на који музеј конципира свој "пропагандни" материјал, односно проспекте, појашњава ближе функцију музеја.

Према концепцији проспеката разликујемо неколико модела:

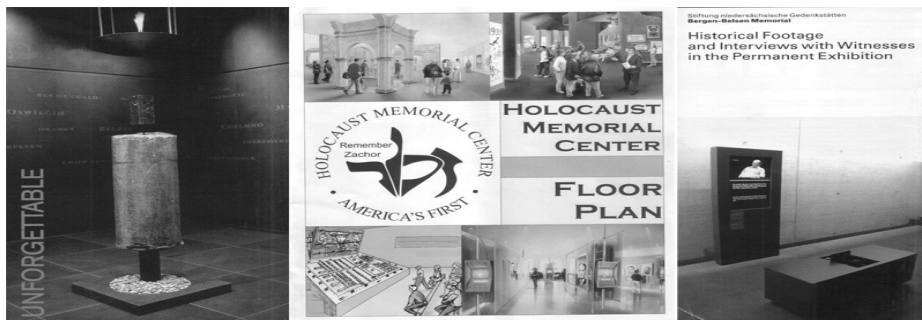
1. Проспекти који приказују след историјских чињеница, односно појашњавају догађаје из историјског периода које музеј приказује. (Слика 5, пример д)
2. Проспекти који приказују концепцију самог музеја, упознају посетиоца салакацијом, архитектуром и поставком музеја. (Слика 3, Слика 5, пример б)

⁴⁷ Guide to the exhibition, The Bergen-Belsen Memorial, 2007, 7.

3. Проспекти који приказују след историјских чињеница, и концепцију самог музеја, упознају посетиоца са локацијом, архитектуром и поставком музеја. (Слика 5. пример е)
4. Проспекти везани за реконструкцију или обнову неког од делова већ постојећег музеја, или за донације музеју. (Слика 5. пример г)
5. Проспекти базирани на некој од нових изложби, дебата, или разних догађаја унутар простора музеја или меморијалног центра. (Слика 5. пример а)
6. Проспекти везани за неку од акција коју музеј покреће или подржава. (Слика 14.)

Слика 5. Проспекти меморијалних центара и музеја: а) Меморијал холокауста Монреал, б) Меморијални центар Бухенвалд и Мителбаудора, в) Меморијални центар Гусен, г) Музеј Републике Српске поставка Јасеновац, д) Меморијални центар Штутхоф. њ) Меморијал холокауста Монреал, е) Меморијални центар посвећен холокаусту (Кампус породице Зекелман), х) Меморијални центар Берген-Белсен

Траума презентације сећања на холокауст у Источној Немачкој (ДДР⁴⁸)

утицај промена политичког контекста на
колективно сећање

Сећање је важно, пустити да то сећање буде подложно двојакости-ма и отворено за друге да врше уплив, може битно да га изобличи.⁴⁹

У Немачкој, где је пораз и револуција схваћена као потпуни раскид са прошлошћу, мртви су представљали све што је вредно у немачкој прошлости и откуп за будућност.⁵⁰

Т. Куљић указује на значај сећања као "...категоричког императива чега се треба сећати или шта се не сме заборавити ... да ли је уопште могуће сећати се без освете или других настојања за обештећењем?"⁵¹

У годинама након завршетка Другог светског рата било је потребно одређено време како би се бар делимично сагледале последице које је рат оставио на целокупну Европу.

Прво што је након тако разорног рата морало да се уради је било оживљавање економских и политичких елемената унутар држава које су учествовале у рату, поред тога требало је радити и на начину на који ће се развијати сећање на страхоте рата.

Како су логори смрти симболи једног од најстрашнијих страдања у историји човечанства, већ педесетих и шездесетих година двадесетог века јавља се идеја о комеморацији жртвама на просторима некадашњих логора.

Ситуација није била једноставна како је то изгледало. Након победе над фашизмом Европу су поделиле силе победнице (Америка и Совјетски Савез). Западни део Европе је окарактерисан као проамерички док су земље источне Европе биле наклоњене Совјетском Савезу (источни и западни блок). Последица овакве борбе за стратешким простором унутар Европе између Америке и Совјетског Савеза, доводи до периода који се назива Хладни рат (1947-1991). У то време у Америци и СССР-у су биле заступљене различите, опречне идеологије, демократија и комунизам. Интересантно је како се кон-

⁴⁸ Deutsche Demokratische Republik, (Демократска Република Немачка).

⁴⁹ Џејмс Инго Фрид, архитекта Музеја холокауста у Сједињеним Америчким Државама.

⁵⁰ John R. Gillis, нав. дело, 12.

⁵¹ Todor Kuljić, нав. дело, 5.